

эканлиги билан шайх Нажмиддин Кубро асарларига ҳар жиҳатдан издошдир. Уларнинг маслағи бир экан, тарғиб этувчи дидактик ғоялари ҳам, бу мақсад ифодасидаги рамз ва ишоратлар ҳам бир хилдир. айниқса образлар оламидаги уйғунлик эътиборга молик. Айтиш мумкинки, бу издошлиқни белгилловчи, тасдиқловчи асослардан бири тасаввуфий истилоҳлардир. Шайхнинг ирфоний асарларидаги таваккул, ишқ, ризо, фуод, хусн, каноат, сабр каби истилоҳлар Нишотийнинг дostonида маълум бир образ – асар қахрамониға айланган. Натижада бетакрор ифода услуби китобхон тасаввурини янада ойдинлатган ва таъсир қуватини ҳам оширган.

“Хусну Дил” дostonи тариқат тарбиясининг назарий

Адабиётлар

1. Очилов Э. Донишмандлар туҳфаси. (Рубоийлар). –Т.: “Ўзбекистон”, 2009.
2. Асрлар нидоси. Мумтоз ўзбек адабиётидан намуналар. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982.
3. Муҳаммадниёз Нишотий. Хусн ва Дил. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967.
4. Исҳокова Замира. “Шайх Нажмиддин Кубро”. –Т.: “Ўзбекистон”, 2016.
5. Гўкбулут С. Нажмиддин Кубро. –Истанбул: “Инсон яйинлари”. 2010.
6. Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. –Т.: “Мовароуннахр” 2004.
7. Комилов Н. Тасаввуф. –Т.: “Ёзувчи”, 1996, 259-б.
8. Шайх Нажмиддин Кубро. Жамолинг менга бас. –Т.: 1994.

РЕЗЮМЕ

Муҳаммадниёз Нишотий асарларидаги фалсафий фикрлар ва ахлокий қарашлар Н.Кубро ижоди ғоялари билан чамбарчас боғлиқ. Улар асарларидаги илк ўхшашлик инсон ва унинг ахлоқини, нафс камолоти ҳамда илоҳий гўзаллиқни бадиийлаштиришида кузатилади. Булардан ташқари улар адабий меросида тасаввуфий образлар уйғунлигини кўрамиз.

РЕЗЮМЕ

Философские мысли и моральные взгляды в эпосе Мухаммаднияз Нишоти взаимосвязаны с идеями творчества Н.Кубро. Первое сходство в их произведениях, что встречаются усовершенствования божественного желания и божественной красоты, мораль человека. Кроме того, в своих художественных сокровищах дают наблюдать соответствия мистицизма.

SUMMARY

Philosophical thoughts and moral views in Muhammadniyaz Nishoti's epic "Husn-u Dil" of collection are interconnected with the ideas of N.Kubro's creativity. The first similarity in their works is that there is an improvement in divine desire and divine beauty, the moral of the person. In addition, in their artistic treasures, they carry a correspondence with mysticism.

ТАРИХИЙ ҲИКОЯДА СЮЖЕТ ТАКОМИЛИ

З.М.Амиркулова – ўқитувчи

Термиз давлат университети

Таянч сўзлар: тарих, ҳикоя, аждодлар, поэтика, ижодкор, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Одил Ёқубов, Пиримкул Қодиоров, Муҳаммад Али, Солим Исҳоқ, Уйғун, Иzzат Султон, Ойбек, Хамид Олимжон, Абдулла Орипов.

Ключевые слова: история, рассказ, предки, поэтика, создатель, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Одил Якубов, Пиримкул Қодиоров, Мухаммад Али, Солим Исхак, Уйғун, Иzzат Султан, Ойбек, Хамид Олимджон, Абдулла Арипов.

Key words: History, story, ancestors, poetics, creator, Abdulla Kodiriy, Abdurauf Fitrat, Odil Yakubov, Pirimkul Kodirov, Muhammad Ali, Soyim Iskhak, Uygun, Izzat Sultan, Oybek, Khamid Olimdzon, Abdulla Aripov.

Бадиий адабиётнинг қудрати, кучи шундаки, сўз сеҳри билан қалбни жунбушга келтиради, фикрлашга, мушоҳада қилишга чорлайди. Шу сабаб инсон хоҳ насрий, хоҳ назмий асар бўлсин, унда ўзлигини, ўз қалби кечинмаларини, таниш туйғуларини кидиради. Бу кечинмалар ва туйғулар бадиий асар мавзусида ўз аксини топади. Бадиий асар ижодкорнинг борлиқ билан муносабати маҳсули ўлароқ воқе бўлади. Яъни борлиқда яшаётган индивид сифатида ижодкорни муайян муаммолар ўйлатади, ташвишга солади. Ижодкор учун ўша муаммони идрок этиш ички эҳтиёжга айлангани сабаб ҳам асарга қўл уради. “Ижодкор ўзини қийнаган муаммоларни бадиий идрок этиш учун кенг ва қулай имкон берувчи ҳаёт материалини танлайди ва тасвирлайдики, бу бадиий асар мавзуси ҳисобланади” [1:54]. Ёзувчи тарихий мавзуда асар яратар экан, тарихда содир бўлган воқеаларни қайта жонлантиради. Бундан мақсад, яқин ёки олис ўтмишда яшаган тарихий шахсларга бағишланган асарлар яратиш ва шу орқали ўқувчида ўз ҳалқининг тарихий ўтмишига нисбатан ҳурмат туйғусини уйғотиш, маънавийтли авлодни тарбиялаш, шонли ўтмиш воқеаларидан, тарихий шахсларнинг ҳаёти ва фаолиятидаги ибратли томонлардан сабоқ олишга ундаш ва бугунги воқеликдаги айрим нохуш воқеа ҳамда ҳодисаларга ўтмишни тасвирлаш орқали муносабат билдиришдир. Илмий асарлардан фарқли равишда, ёзувчи ёки шoir тарихий мавзудаги асарда тарих ҳақиқатига суянган ҳолда бадиий тўқимадан ҳам

унумли фойдаланади. Ижодкор тарихий ҳодисаларни ёритишда тарихий шахслар ва шу шахслар образини ёрқин акс эттиришга ҳам алоҳида эътибор қаратади. Ифода этилаётган давр манзарасини кенг ва атрофлича ёритиш учун асарга тўқима образларни олиб қиради.

Мустақиллик даврига келиб эпик турнинг ҳикоя жанрига бошқа жанрлардан кўра кўпроқ эътибор қаратилди. Ҳикоянинг мавзу кўлами кенгайди ва тарихий ҳикоялар яратиш жадаллик билан анъана тусига кирди. Унинг бошқа турлари ҳам оммалашди. Адабиётшунос У.Жўрақулов 2012 йил ўзбек ҳикоячилиги хусусида тўхталиб, “Ҳикоялар, аввало, хронологик тартиб жиҳатидан тарихий, яъни ўтган замонга тегишлидир; иккинчидан, мазкур ҳикоялар у ёки бу даражада тарихий-маданий, тарихий-ижтимоий, тарихий-маиший, тарихий-психологик жарёнларни акс эттиради; учинчидан, ва, энг муҳими, 2012 йил ўзбек ҳикоячилиги туркий-ўзбек насрининг минг йиллик бадиий анъаналари вориси, Шарқу Ғарб классик поэтикаси ҳамда замонавий прозасининг қонуний бир узидир [2:21]. Охириги пайтларда Назар Эшонкул, Отаули, Шойим Бўтаев, Маҳкам Маҳмуд, Фарход Ҳамрожонов, Ғулом Каримий, Рисолат Ҳайдарова, Темур Қурбон каби ёзувчилар тарихий мавзудаги ҳикоялар тақомилида ўзига хос ғоявий изланишлар олиб борди.

Адабиётшуносликда портрет образ яратишнинг муҳим шартларидан биридир. “Бадиий асардаги портретнинг характери ва функциялари ранг- баранг

бўлади. Бироқ портретнинг энг муҳим характери унинг психологик портрет бўлишидир. Психологик портрет ёзувчига персонажнинг ташқи кўриниши орқали унинг руҳий дунёсини очишга ёрдам беради. Шунинг учун айтиш мумкинки, портрет ёзувчининг шахсий услуби, маҳорати ва мақсадига боғлиқ ҳолда турлича даражада берилиши мумкин” [3:252]. “Сибизга воласи” ҳикоясида муаллиф Искандар образи портретини яратар экан, образнинг ташқи кифёси ва унинг хатти-ҳаракатини тўлиқ тасвирламайди. Балки унинг ташқи кўриниши ва характерига оид муҳим бўлган бир нечта деталларни келтиради ва бу тасвирларни ҳикоячи нутқи орқали ҳикоя сюжетига сингдириб юборади. Адабиётшунос Баҳодир Каримов: “Нодир санъат дурдоналарида адабий қаҳрамонларнинг ташқи кўриниши муҳим, айниқса, портрет чизгисида кўзлар марказий ўринни эгаллайди. Зотан инсоннинг кўнгли, қалб ҳолати сўзи ва кўзида намоён бўлади” – дейди ва портретда кўзга алоҳида эътибор қаратади [4:54]. “...Искандарни ташқарида хушсурат, алпқомат, икки елкасига иккита фаришта кўниб туради, сиймоси тонг офтоби каби шафақ таратади, деб таърифлашарди. Кўз олдидан анчайин хунук, юзи гезарган, кўзлари ўлжа кўрган бўриникидек совуқ, кишига ҳамиша шубҳа ва гумон билан боқадиган бадбуруш кимса турарди” – деб таърифлашларининг ўзиёқ халқ орасида унинг обрўси ва доврўи кўрқув асосига қурилганини билдиради. Искандар халқ орасида худонинг ердаги сояси ва ҳатто худонинг ўзи дея улуғланган. Ва шу кўрқув халқнинг унга тобе бўлиши учун етарли асос бўлган. У кишига ҳамиша шубҳа ва гумон билан боқади. Ва бу табиий ҳол. Унинг атрофида ҳар хил тоифа кишилар бор. Искандар одамларни ажрата олади ва уларнинг мақсадини кўзларидан билишга одатланган. Бу унга ўз ҳаётини ва давлатни умрбод қўлда ушлаб туриши учун муҳимдир. Унинг “Қўқлам жилғалари тилимлаб ташлаган адирни ва селдан сўнг ёрилиб қолган қатқолоқни эслатадиган” юзи унинг умр бўйи жангу жадаллар ичида қон кечиби яшаганини билдирса, “ўлжа кўрган бўриникидек совуқ” кўзлари меҳр-шафқатдан йироқ, ўлимларни кўравериб дийдаси қотган инсон эканига ишора қилади. “...Искандарнинг на ўзида, на юзида, на хатти-ҳаракатида ақл оладиган ҳеч нарса йўқ. Оддий, ҳатто териси ўта эҳс, қурумсиқ, худди калатакесакнинг терисини эслатадиган, озгина бадбўй ҳид ҳам анқирди”. Бу каби ровий нутқи воситасида ифодаланган тасвирлар Искандар образининг характер-хусусиятини очиб беради. Худди шу ўринда, айтиш мумкинки, муаллиф образнинг ташқи кўринишини тасвирлаш орқали унинг характери ни тўлақонли очиб беришга эришган. “...Искандарни ташқарида хушсурат, алпқомат, икки елкасига иккита фаришта кўниб туради, сиймоси тонг офтоби каби шафақ таратади”, “... худди еб ўтирган нони тортиб олинган қаландардек юзида аламзадалиқ қотиб қолган, на нур, на илоҳиёт таралардиган” юзи эса зулмқорлик ва босқинчилик унинг ҳаётининг бир қисмига айланганини эслатиб туради.

Шуни таъкидлаш лозимки, воқеалар муайян бир йўналиш бўйича ривожланиши ва ҳодисалар тизимли, тартибга мос тарзда юз бериши ёки асарда вақт кетма-кетлигига амал қилинмаган, жараёнлар эса воқеа ривож босқичларига таянган ҳолда турли йўналишларда юз бериши ҳикоя жанрининг ўзига ҳос хусусияти ҳисобланади. Шунингдек, умумий баёнда бир-бирига қўшилиб кетмайдиган, аммо маълум муддатдан сўнг умумий баён оқимида қўшиладиган шохчаларга бўлинишдан иборат ҳикоя қилиш методи ҳам учрайди. Ижодкор ҳикоя жанрининг характерли усуллари мисол сифатида умумий тасаввур тамойилига кўра тасвирлаш композицияси ва

мустаҳкам ички боғланишли қисмлардан ташкил топган типни келтириш мумкин. Назар Эшонкул ўз асарларида шу икки усулни аралаш ҳолда қўллаган. Баъзан бирор образни яхлит гавдалантириш учун у алоҳида қисмларни ҳам батафсил ифодалайди. Бу керакмас туялган сахналар образнинг яхлит кифёсини шиддат билан чизишда қўл келади. Ҳикояда сартарош образи худди мана шу усулда гавдалантирилган. Бунда муаллиф бадиий тасвир ва ифода воситаларига кенг ўрин бериш орқали, асар бошидаёқ қаҳрамоннинг вазияти, ҳолати ва руҳиятини очиб беради. Демак, соқчилар ва дарбон қандайдир шум хабарни олиб келяпти ва бундай хабарлар “дарвозалари олдида ҳаётнинг ёрқин хулосалари ва сабоқлари битилган саҳифалардай бўжмайган афт-ангорлари, мусибату ҳасратдан буқилган таналарини офтобда тоблаб ўтирган чоллар” учун янгилик эмас. Улар бу каби мусибату синовларда тобланган ва ҳаёт ҳақида ўз хулосаларига эга. “...орзу ва хаёлларини тепкилаб ўйнаб юрган болалар” эса бу фожиадан хабардор бўлсалар-да, ҳали гўдак қалби билан ҳис қилолмаган ва келажак хавфни болаларча ўйинқароқлик билан қаршиламоқда. Бу шум хабарни болаларга ҳос соддалик билан хушхабар айтаётгандек етказишади. “Гўё ўз қилмишларини қуёшдан яширмоқчидай қалқонлари билан юзларини офтобдан тўсганча найзаларини қуёш нурида ялтилатиб, шаҳарнинг тош кўчаларини худди ногора чалишаётгандай бир маромда ҳарбийчасига тўқиллатганча эринчоқлик билан келаятган” учта соқчи ва оксоқ дарбон бу фожа даракчилари сифатида навбатдаги қурбон томон келишар экан, унинг кимлиги, қандай одам экани муҳим эмас. Муҳими, қандай бўлмасин топшириқни бажариш ва шу билан зиммасига юкланган вазифасидан озод бўлиш. Уларнинг дийдаси қотган ва бу каби қурбонларни кўришга одатланиб кетишган. Улар навбатдаги қурбонлари томон хотиржам келмоқдалар. Бу каби тасвирлар бир тарафдан асарда образлар характерини очишга хизмат қилса, иккинчи тарафдан асарнинг таъсирчанлигини оширади. Ўқувчи тасаввурида образлар ҳақида тушунча ҳосил қилади.

Бадиий образ носирнинг мукамал гўзаллик нуқтаи назаридан яратган типларида ўз ифодасини топади. Аммо шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, “Мутлақо гўзаллик камраб олинмаган, балки фақат эстетиканинг хунуклик категорияси ўлчовлари доирасида яратилган образлар ташаккулида ҳам эстетик идеал иштирок этади” [5:11]. Олимнинг фикрини давом эттириб айтиш мумкинки, хунуклик категорияси асос бўлган образ, характер ва портретлар заминидан шундай хунукликка қарши турган – гўзаллик концепти бўртиб кўринади. Назар Эшонкул тасвирида ҳам шу жиҳат етакчилик қилади.

Маълумки, Искандар Зулқарнайн образи халқ оғзаки ижоди ва бадиий адабиётда кенг қўлланилган. Александр Македонский ҳақидаги ilk асар “Псевдо Каллисфен” (“Сохта Каллисфен”) бўлиб, милодий I асрда яратилган. Ва кейинчалик унда келтирилган маълумотларнинг сохта эканлиги олимлар томонидан исботланган. Эрон, араб халқлари оғзаки ижоди, қадимий ҳинд эпоси “Калила ва Димна”да ҳам Искандар Зулқарнайн образига мурожаат қилинган. Мумтоз адабиётда Низомий Ганжавийнинг “Искандарнома”, Амир Хусрав Дехлавийнинг “Ойинаи Искандарий”, Абдурахмон Жомийнинг “Хирадномаи Искандарий”, Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” дostonларида Искандар Зулқарнайн образи инсоният ҳалоскори сифатида тилга олинади.

Бадиий асарларда воқеликни, инсон феъл-атворида бўлаётган ўзгаришларни ва унинг фаолиятини бадиий шаклда қайта яратиш мумкин. Қайта ишланган асардан ижтимоий-фалсафий маънолар қидиришга уриниш

ёзувчиликнинг ўзига хос хислатларидан биридир. Мавжуд миф ва афсоналарни бадий-эстетик тафаккур тарзида асарга олиб кирса ҳам бўлади. Ва турли ифода йўсинлари орқали давр руҳини, қаҳрамонларнинг кечинмаларини ифодалаш, улар орқали китобхонни фалсафий мушоҳадага чорлаш Назар Эшонкул услубининг етакчи омилларидандир. Шу сабаб бўлса керак, унинг “Маймун етаклаган одам”, “Баҳовуддиннинг ити”, “Шамолни тутиб бўлмайди”, “Тобут”, “Хароба шаҳар сурати” каби ҳикояларида тарихийлик, яъники, афсона ва ривоятлар нафасини ҳис этамиз.

Адабиётдаги поэтик ўзлаштириш, яъни асар сюжети ўхшашу, муаллиф муддаоси бошқа бўлиши мумкин. Кўринадики, адабиётда мавжуд асар таъсирига тушиш ёмон, аммо ўша асардан ўтказиб, бадий жихатдан пишиқ асар яратиш муҳим вазифа ҳисобланади. Муаллиф мана шу вазифани бажаришга ҳаракат қилган ва асарга ўзига хос янгиликларни олиб кирган. Жумладан, асар якуни ҳам ўзига хос. Яъни сартарошнинг тақдир ва унинг кейинги ҳаёти камишларда яширинган сир орқали баён қилинган. Бу асарнинг ўзига хослигини таъминлаган. Назар Эшонкул “Сибизга воласи (миф-ҳикоя)” ҳикоясини сюжет нуқтаи назаридан поэтик ўзлаштирган бўлсада, янги услуб яратиш ўқувчига манзур бўладиган даражада шакллантирган [6:45]. Натижада шундай классик ҳикоя юзага келган. Ҳикоя ҳақида адабиётшунос У.Жўракулов қисқагина қилиб шундай ёзади: “Н.Эшонкулнинг “Сибизга воласи” асари нашр этилгани заҳоти енгил-елпи баҳс-мунозараларга сабаб бўлди. Ҳикоя халқ орасида юрадиган Искандар ҳақидаги мистик ҳикоят(чўпчак)нинг бадийлаштирилган баёнига қурилган. Натижада, жўн бир мистика ҳам маъно, ҳам хронотоп кўлами нуктаи назаридан поэтик универсалия касб этган. Ҳикоя сюжети, Искандар ва сартарош образлари типологик киёфа олган. Аммо ёзувчи шу ўринда бир нозик масалани – рецепция жараёнидаги ўқувчи ассоциатив камровининг чеки йўқ ва тизгинсизлигини, у ҳамма

нарсани қўйиб, тўғридан-тўғри ҳазрат Навоий “Хамса”сидаги Искандарга, қолаверса, “Қуръони карим”да зикр этилган Зулқарнайнга қадар даҳл қилиши мумкинлигини, оқибат ўлароқ, чўпчак талқини кечириб бўлмас бир ёлғонга айланиб қолишини эътиборга олмаган” Аслида, Назар Эшонкул “Қуръони карим” ва “Хамса” дан фарқли ўлароқ Искандарни золим шох сифатида тасвирлашдан мақсади асар ғоясига сингдирилган “умри қиска ёлғон”ни фош этиш эди. Ўқувчи асарни ўқигач, “ҳар қандай ёлғон барибир фош бўлади” деган хулосага келади. Ижодкор “Сибизга воласи” ҳикоясига тарихий манзарани жо қилган. Ва шу орқали ўқувчига сабоқ бўлувчи мавзуну ёритган.

Носир асарларида, кўпинча, шаклий ўзига хослик устунлик қилади. Тафсилотларни рамзлар орқали бериш, ўтмишга мурожаат, йўқликнинг сири томон китобхонни бошқариш унинг услубига хос. Бу ҳикояда ҳам адиб услубидаги шу ўринлар бир қадар кўзга ташлангандек кўринади. Аввалига ўқувчи ёзувчининг қадимий афсонага ёндашувидаги янгича талқинидан умидвор ва шундай бўлиши табиий. Ҳикоя бош қаҳрамони ҳам, ҳикоячи ҳам бир киши. У эринмасдан кулминацион воқеагача бўлган тафсилотларни баён қилади. Асарда шаҳар қисматида сартарошсиз қолиш фожеаси битилган. Аслида, инсонни ҳайвондан айириб турувчи асосий жиҳат ҳам соч-соқолини олиб, ўзига оро бериб юришидадир. У эса мамлакатдаги сўнгги сартарош. Носир ёвуз ҳукмдор асраётган сир фуқароларни орқага, жаҳолатга қайтаришга сабаб бўла бошлади, демокчидек туюлади. Шунга қарамай айтиш мумкинки, Назар Эшонкул мавжуд афсона асосида янги ва ўзига хос бадий асар яратди. Тарихий шахс образи орқали ҳикоя ғоясини ўз услубига хос тарзда ифодалай олди. Бадий тўқималар ва тасвирлар билан бойитди. Натижада, “Сибизга воласи” ҳикояси мавжуд асарлар таъсиридан холи, оригинал асар тусини олди.

Шундай қилиб, тарихий ҳикояларда сюжет тақомили воқеаларини ривоялаш услубига кўра муаллиф нутқи, қаҳрамон нутқи, персонажлар нутқи каби қисмларни ўзида мужассамлаштиради.

Адабиётлар

1. Курунов Д. ва бошқ. Адабиётшунослик луғати. -Тошкент: “Akademnashr”, 2013, 158-б.
2. Жўракулов.У. Хос калом хосияти (2012 йил ҳикоялари таҳлили). / “Шарқ Юлдузи”. 2013. № 3. 21-б.
3. Хотамов Н., Сармсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. -Тошкент: “Ўқитувчи”, 1983.
4. Карим Б. “Кўз”нинг поэтик моҳияти. //Бадийят уфқлари. – Тошкент: Университет, 2008. 54-б.
5. Сармсоқов Б. Бадийлик асослари ва мезонлари. -Тошкент: 2004. 11-б.
6. Эшонкул Н. Сибизга воласи. // “Ёшлик”, 2012. № 5. 45-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада тарихий мавзудаги ҳикояларда бадий сюжет воситалари ва хусусиятлари ҳақида фикр юритилган. Бунда тарихий мавзуда асар ёзаётган ёзувчи тасвирланаётган давр ҳаётини ёки тарихий шахснинг ҳаёти ва фаолиятини тарих ҳужжатлари асосида ўрганиши, шу даврнинг тарихий колоритини ҳаққоний тасвирлаши, персонажлар нутқида ўша давр кишилари тилига хос хусусиятларни акс эттириши зарурлиги ҳақида батафсил баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются средства и особенности художественного сюжета в исторических рассказах. При написании произведения на историческую тему автор подробно описывает жизнь того периода или жизнь и деятельность описываемого автором исторического деятеля на основе исторических документов, точно отображая исторический колорит этого периода, отражая язык персонажей.

SUMMARY

This article discusses the means and features of the artistic plot in historical stories. While writing a work on a historical topic, the author describes in detail the life, period or life activities of the historical figure described by the author on the basis of historical documents, accurately depicting the historical color of this period, reflecting the language of the characters.